

УДК 811

**Значення основних віх у розвитку норм
української мови**

Регушевська І. А.

*Таверійський національний університет ім. В. І. Вернадського,
м. Сімферополь, Республіка Крим*

Статтю присвячено питанням розвитку норм української мови та впливу і значенню у відповідних процесах основних віх розвитку української літературної мови і загалом культури українського мовлення на характерні ознаки, відмінності, фіксацію та відтворення норм.

Ключові слова: мовна норма; літературна норма; культура мовлення.

Для кращого осягнення питання розвитку норм української мови, характерних ознак, відмінностей, фіксації та відтворення норм, необхідно, на нашу думку, звернути увагу на певні основні віхи цього процесу. Такий підхід покликаний надати можливість розглядати мовні норми через певні закономірності або виключення, та комплексно дослідити характерні предмети вивчення риси.

Літературна мова існує відтоді, відколи існують твори, написані нею. При цьому можна, не порушуючи цієї істини, зробити її на одне-два століття старшою, пам'ятаючи про те, що найперші пам'ятки могли й не зберегтися. Навряд чи можна сумніватися в тому, що мова Давньої Русі була тісно пов'язана зі старослов'янською мовою: про це говорять договори із греками (X ст.), свідчення про які зберіг наш Київський літопис. У своїй основі вони мають східнослов'янську мову, але щедро пересипані старослов'янськими. Після прийняття Руссю християнства (988 р.) старослов'янська мова утверджується тут як головна священна літературна мова. На Західну Україну, зокрема в Закарпаття, вона прийшла ще раніше, під час діяльності Костянтина і Мефодія, тобто в другій половині IX ст. [1, с. 110]. Найстарші копії пісемних пам'яток дійшли до нас в пізніших копіях: в Успенському Збірнику з кінця XII ст. («Руська Правда» 1019 р.) у списку 1282 р.; повчання Володимира Мономаха з 1096 – 1113 р. (у списку 1375 р.); Паломник («Житіє і ходіння...» ігумена Данила), у списках від XVI до половини XIX ст. Очевидно, що за цими списками не можна так впевнено говорити про звукові ознаки мови – доби, авторів і місця написання цих творів, як це можна робити за пам'ятками, що переписані в цей час із старослов'янських рукописів, тобто за Остромировим євангелієм 1056 р., Збірником Святослава 1073 р., Збірником Святослава 1076 р., Архангельським євангелієм 1092 р. та ін. [2, с. 123].

Основоположником сучасної української літературної мови по праву вважають Тараса Григоровича Шевченка. Саме він уперше «своєю творчістю підніс її на високий рівень суспільно-мовної і словесно-художньої культури, заклав підвалини для розвитку наукового, публіцистичного та інших стилів літературної мови... У мові творів Шевченка знайшли глибоке відображення народнопоетична творчість, усно-розмовні форми народної мови» [3, с. 12-13]. Традиції Т. Шевченка у розвитку української літературної мови продовжували у своїй творчості І. Франко, Леся Українка, Панас Мирний, М. Коцюбинський та інші письменники [4, с. 6].

Після того, розвиваючись й збагачуючись далі, українська літературна мова вбирала в себе різні елементи – слова, граматичні форми, синтаксичні конструкції – з різних українських говірок (а також почасти і з чужих мов) і таким чином, зберігаючи свою киево-полтавську основу, зробилася мовою справді всеукраїнською, не будучи тотожною (як і кожна літературна мова) з жодною з українських говірок. Норми її, поступово виробляючись й відстоюючись, були фактично відтворені в мові найкращих майстрів українського слова – письменників, публіцистів і науковців. Одночасно поодинокі мовознавці робили спроби зафіксувати ці норми в граматиках і словниках. Значний внесок в ствердженні норми у фонетиці і граматиці належить Олексю Сиявському «Норми української літературної мови», праця була видана у Харкові у 1931 році, друге видання – у Львові у 1941 році. Друга монументальна праця – «Російсько-український словник» Української Академії Наук, якого вийшло шість книжок (Том I: А – Ж; том II в 3 книжках: З – Н; том III в 2 книжках: О – П. Київ, 1924 – 1932), але IV том за Радянських часів не був видан.

Слід відзначити й інших науковців минулого, чудових перекладачів, бездоганних знавців української мови, серед яких Олена Курило, Іван Огієнко, а також Микола Лукаш, Григорій Кочур, Євген Попович – чії роботи присвячені проблемам культури мовлення. Своїми працями з синтаксису відомий Євген Тимченко. Він був представником етнографічної школи, яка була доволі впливовою в мовознавстві, однак орхаїзаторська (чистоту української мови шукала в народних піснях і оповіді старих записів). У словництві близько до неї стояв Агатангел Кримський, що позначилося на редактованому ним першому томі Академічного словника, який вийшов у 1924 році. Близькими до поглядів етнографічної школи була Олена Курило, відома її праця «Уваги до сучасної української мови» (перше видання у 1920 році, а більш поширене – у 1925 році) та Іван Огієнко, який працював за кордоном [5].

За часів незалежної держави проблемою культури мови опікуються такі відомі вчені, як Світлана Єрмоленко («Нариси з української словесності: стилістика та культура мови» [6]), Олександр Пономарів («Культура слова: мовностилістичні поради» [7]), Марія Пентилюк («Культура мови і стилістика» [8]), Олександра Сербенська («Культура усного мовлення» [9]), Надія Бабич («Основи культури мовлення» [10], «Практична стилістика і культура української мови» [11]), інші відомі вчені мовознавці, чії авторські та колективні роботи мають фундаментальне значення для розвитку культури мовлення та мовної норми безпосередньо [12; 13; 14; 15; 16; 17].

Мовна норма – головна категорія культури мови, а також важливе поняття загальної теорії мови. Розрізняють єдино можливі, обов'язкові мовні норми, які відбивають характерні ознаки системи мови, і норми літературної мови [18, с. 26].

Мовна норма – поняття ширше, ніж літературна норма, але вужче, ніж мовна система. Це категорія історична, змінна, зумовлена змінами в самій системі мови, взаємодією української мови з іншими мовами, що виявляються в поширенні інтерферентних явищ на всіх рівнях мовної системи, взаємодією усних і писемних стилів, впливом книжної мови і розмовної на формування мовної норми. Процес усталення мовної норми відбиває історію розвитку української мови, закономірності її стильової диференціації, тенденції нормалізації й кодифікації літературної мови [18, с. 27]. Звичайно, норми характеризуються системністю, історичною і соціальною зумовленістю, стабільністю. Проте, з часом вони можуть змінюватися. Тому в межах норми співіснують мовні варіанти, під якими розуміють видозміни однієї й тієї самої мовної одиниці, наявні на різних мовних рівнях: фонетичному, лексичному, морфологічному чи синтаксичному. Варіанти виникають відповідно до потреб суспільства у кодифікації написань і відображають тимчасове співіснування в мові старого й нового [4, с. 7].

Початковий період становлення мовної норми супроводжується наявністю значної кількості варіантних форм – правописних, орфоепічних, лексичних, граматичних, стилістичних. З одного боку, варіантність – ознака неусталеності мовної норми, з іншого – ознака розбудованої стилістичної системи літературної мови. Варіанти літературної мови є ознакою її динамічності, рухливості, а отже, й джерелом постійних мовних змін, що відображають пошуки адекватних засобів мовного вираження. Визначальна риса мовної норми, зокрема літературної, – це стабільність, дотримання усталених загальноприйнятих правил щодо слововживання, написання, наголошування, граматичного оформлення висловлювання. Правильність, досконалість, зразковість – характерні риси, що визначають нормативну літературну мову, високу культуру мови [18, с. 27].

Варіативність мовних засобів має вираз у певному використанні (виборі, підборі) однозначних елементів, що співіснують у мовній системі. У вузькому змісті варіативними вважають близькі по функціях засоби тієї ж мови. У більшому широкому змісті варіанти, засоби, один з яких несе додаткову інформацію або відтінок значення, стилістичне навантаження. У цьому випадку явище варіативності ототожнюється із синонімією.

Варіативність природно належить мові. Варіанти норми можна розглядати, насамперед, з погляду походження, що визначає їхнє місце в мові. На матеріалі німецької й російської мов Н. Семенов указує на чотири основних джерела варіативних нормативних реалізацій: 1) паралелізм системних можливостей мови й історичні зміни, які відбуваються в його системі, 2) гетерогенність літературної мови, 3) природні процеси старіння мовних норм і поява інновацій, 4) проникнення явищ розмовної мови [19, с. 568-569]. Причину виникнення варіантів бачать переважно у впливі некодифікованих з мови на літературну мову.

Літературна мова реалізується в усній і писемній формах. Обидві форми однаково поширені в сучасному мовленні, їм властиві основні загальномовні норми, проте кожна з них має свої особливості, зумовлені специфікою функціонування літературної мови в кожній з форм [4, с. 6].

Літературна мова безпосередньо впливає на культуру мовлення. Культура мови пов'язана, з одного боку, з правильною мовою, відповідністю її орфоепічним, акцентуаційним, граматичним, лексичним, словотвірним нормам, а з іншого – з мовною майстерністю, стилістичним чуттям слова, доречністю використання варіантних мовних форм [18, с. 11]. У свою чергу, культура мовлення – це ще й загальноприйнятий мовний етикет, тобто усталені мовні звороти, типові формули, якими послуговуються у певних ситуаціях спілкування. Вони відповідають національно-культурним традиціям суспільства або окремого соціуму [20, с. 333]. Культура мови є дотриманням усталених мовних норм усної і писемної літературної мови, а також свідоме, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети й обставин спілкування [21, с. 263; 22, с. 81].

Сьогодні маємо визнати, що літературна мова, культивована освітою, комунікативною практикою освічених людей у ХХІ ст., входить у нові сфери сучасної комунікації. Це мова дипломатії, міждержавних зв'язків, розширення словника економічної, фінансової, банківської, юридичної діяльності. Державний статус мови, передусім, вплинув на розширення й активізацію термінотворчих процесів. Питання літературної норми набувають нових акцентів [18, с. 10]. На тих чи інших етапах усталення мовних норм, відбуваються поступові зміни стилістичного статусу лексичних норм української літературної мови. Звертаємо увагу на швидкі стилістичні зміни наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., під час кардинальних змін у політичному, економічному й духовному житті суспільства, в умовах розвитку української державності. Велике значення у таких швидких процесах мають, безперечно, засоби

масової інформації, від офіційних джерел органів державної влади, у яких більшою мірою формуються еталони норм ділового мовлення в різних сферах життєдіяльності держави та міждержавних стосунків, до засобів масової інформації широкого використання, у яких мовна норма набуває найширших якостей та забарвлення у відповідності до потреб певних соціальних груп і сфер життєдіяльності суспільства в цілому.

Останнім часом, значною мірою, літературна мовна норма має розвиток саме у окремих стилях мовлення, зокрема у діловому. Це стосується різних сфер життя суспільства і держави – політичної, економічної, соціальної, культурної та, передусім, юриспруденції, яка фіксує підвалини співіснування різних складових громадянського суспільства. Саме літературна мовна норма використовується законодавчим органом в процесі утворення правових норм, що містяться у відповідних нормативно-правових актах – законах, указах, постановах, розпорядженнях тощо, але, першочергово, це стосується Основного Закону держави – Конституції. Через використання літературної мовної норми розкривається одна з головних властивостей Конституції – її «доступність» усім верствам населення держави і суспільства. Як консолідуючий документ – Основний Закон держави потребує використання таких мовних норм, які зрозумілі і не можуть мати подвійного трактування. Такий підхід дає можливість говорити, що поряд з кодифікацією норм права, певною мірою, відбувається одночасна кодифікація мовних норм.

Ті чи інші віхи розвитку мовних норм, надають характерних ознак, відмінностей, способів фіксації та відтворення норм, узагальнюють і одночасно ідентифікують їх характерні риси. Розвиток норм української мови пов'язаний з динамікою відповідних процесів, які обґрунтовано ускладнюють точне виокремлення певних етапів, проте дає можливість говорити про їх значення у фіксації відповідних ознак та закономірностей у структурі норми.

Список літератури

1. Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го століття. І. Крехівський «Апостол» 1560 року. – Варшава, 1930. – С. 110.
2. Свенціцький І. С. Нариси про мову пам'яток староруського письменства XI віку // Учен. зап. Львовського гос. ун-та. 1948. Т. 7. Вопр. славянського язукознавання. Кн. 1. – С. 123.
3. Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. – К., 1965. – С. 12-13.
4. Шевчук С. В. Українське ділове мовлення: Навчальний посібник. – 6-те вид., випр. і допов. – К.: Алерта, 2008. – 301 с. – С. 6, 7.
5. Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків. – Варшава, 1929.
6. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови / С. Я. Єрмоленко. – К.: Довіра, 1999. – 431 с.
7. Пономарів О. Д. Культура слова: мовностилістичні поради: навч. посіб. / О. Д. Пономарів. – К.: Либідь, 1999. – 240 с.
8. Пентиліук М. І. Культура мови і стилістика: пробний підруч. для гімназій гуманіт. Профілю / М. І. Пентиліук. – К.: Вежа, 1994. – 240 с.
9. Сербенська О. А. Культура усного мовлення : практикум: навч. посіб. / О. А. Сербенська – К.: літератури, 2004. – 216 с.
10. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Н. Д. Бабич. – Львів: Світ, 1990. – 232 с.
11. Бабич Н. Д. Практична стилістика і культура української мови: навч. посіб. / Н. Д. Бабич. – Львів: Світ, 2003. – 432 с.

12. Власенко Л. А. Фахова українська мова: навч. посіб. / Власенко Л. А., Дубічинський В. В., Кримець О. М. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.
13. Гриценко Т. Б. Українська мова та культура мовлення: навч. посіб./Т. Б. Гриценко. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 536 с.
14. Культура української мови: довідник / [Єрмоленко С. Я., Дзюбишина-Мельник Н. Я., Ленець К. В. та ін.]; за ред. В. М. Русанівського. – К.: Либідь, 1990. – 304 с.
15. Українська ділова і фахова мова: практич. посіб. на щодень / [М. Д. Гінзбург, І. О. Требульова, С. Д. Левіна, І. М. Корніловська]; за ред. М. Д. Гінзбурга. – К.: Фірма «ІНКОС», Центр навчальної літератури, 2007. – 672 с.
16. Українська мова. Енциклопедія / [редкол.: В. В. Русанівський та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
17. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К.: Наук. думка, 2007. – 288 с.
18. Клещова О. Є., Кравчук О. М. Культура української мови (за кредитно-модульною системою): навч. посіб. [для студ. ф-ту української філології]: спец. «Українська мова і література», «Українська мова і література та англійська мова»; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». / О. Є. Клещова, О. М. Кравчук. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 219 с. – С. 10, 11, 26, 27.
19. Семенюк Н. Н. Норма // Общее языкознание. - М.: Просвещение, 1970. - С. 568-569.
20. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (сшвголови) та ін. – К., 2000. - С. 333.
21. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 263
22. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. За ред. С. Єрмоленко. – К., 2001. – С. 81

Регушевская И. А. Значение основных эпох в развитии норм украинского языка // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации» – 2014. – Том 27 (66). № 1. Ч.1 – С. 119-123

Статья посвящена вопросам развития норм украинского языка, влиянию и значению в соответствующих процессах основных эпох развития украинского литературного языка, культуры украинской речи вобщем на характерные признаки, отличия, фиксацию и воспроизведение норм.

Ключевые слова: языковая норма; литературная норма; культура речи.

Regushevskaya I. A. The significance of the main eras in development of the norms of Ukrainian language // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2014. – Vol. 27 (66). No 1.1 – P.119-123

This article is devoted to questions regarding the development of the norms of Ukrainian language, the significance and influence of the corresponding processes in the main eras of Ukrainian literary language development, Ukrainian culture of speech in general, with characteristic features, differences, fixation and reproduction of linguistic norms.

Key words: linguistic norm, literary norm, culture of speech.

Поступила до редакції 10.05. 2014 р.